

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОГО БІЛІНГВІЗМУ

Мацнєва Є.А.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Висвітлюються розбіжності у підходах до типології білінгвізму, пов'язані насамперед із різними вихідними позиціями і критеріями типологізації. З метою уточнення і доповнення типології соціального білінгвізму пропонується систематизована сукупність його основних типологічних ознак, що послужить термінологічною базою для досліджень своєрідності форм вияву масового білінгвізму в умовах певного суспільства.

Ключові слова: типологія, критерії типологізації, типологія білінгвізму, соціальний білінгвізм, види соціального білінгвізму.

Постановка проблеми. Природно, що білінгвізм викликає інтерес дослідників перш за все з позицій своєї співвіднесеності до соціуму, тобто з погляду функціонування у суспільстві, проте, з яких би наукових позицій не розглядали учені білінгвізм, не можна не враховувати того, що в основі його лежить саме мовний факт, хоч і викликаний екстралінгвістичними чинниками. Соціальний білінгвізм привертає підвищену увагу лінгвістів ще і з тієї причини, що саме цей тип білінгвізму найбільш помітно впливає на домінуючу в суспільстві мову, ніж білінгвізм індивідуальний, вплив якого на розвиток первинної мови мізерний [1, с. 85]. Загальновідомо, що класифікація типів білінгвізму залишається одним із суперечливих питань теорії білінгвізму, пов'язаних із відмінностями в підходах до досліджуваного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Величезний внесок у дослідження явища білінгвізму, зокрема питань узагальненої типології, зробили такі вчені, як: У. Вайнрайх, Е. Хауген, Л. Щерба, О. Швейцер, В. Аврорін, Ю. Дешерієв, Т. Бертагаєв, В. Виноградов, Є. Верещагін, О. Супрун, А. Карлінський, М. Михайлов, К. Ханазаров, Н. Імеладзе, С. Семчинський та ін. Безпосередньо проблемою типології соціального білінгвізму займалися Т. Бертагаєв, Х. Багіроков. Різним аспектам цієї проблеми присвячена низка публікацій (А. Залевська, О. Істоміна, Г. Вусик, О. Валігура та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У полі уваги дослідників білінгвізму постійно перебувають умови його формування, характер зв'язку двох мов із мисленням, ступінь володіння другою мовою, кількість засвоєних дій, спосіб співвіднесеності мовленнєвих механізмів один із одним та ступінь їх стійкості, тип міжмовного зв'язку (тривалість, стійкість мовного контакту), ступінь відмінностей між контактуючими мовами, характер ситуації спілкування, ставлення до них з боку комунікантів тощо. Загально визнано, що в залежності від усіх цих факторів білінгвізм набуває різноманітних форм, які складаються у типи. Теоретичним підґрунтям дослідження проблематики білінгвізму в межах різних аспектів його вивчення (найбільш розроблені – лінгвістичний, психологічний, соціолінгвістичний) є типологія, тобто сукупність типів білінгвізму. У результаті перехрещення різних підходів до вирішення проблеми типології білінгвізму спостерігається термінологічна невпорядкованість у визначенні типів і проміжних форм білінгвізму. Крім того, існуючі

варіації типології білінгвізму відзначаються певною суперечністю у питаннях добору критеріїв типологізації та термінологічно невпорядкованістю у визначенні його типів та підтипів. Одним і тим же терміном деякі автори називають різні типи двомовності. Тому завдання уточнення узагальненої типології білінгвізму і, зокрема, соціального білінгвізму залишається не вирішеним. Автор реалізовує спробу узагальнити типологію соціального білінгвізму як термінологічного підґрунтя для дослідження своєрідності його вияву в умовах певного суспільства.

Мета статті: систематизувати критерії типологізації соціального білінгвізму, упорядкувати визначення його основних типологічних ознак у вигляді узагальненої типології, що послужить теоретичним підґрунтям для дослідження своєрідності вияву й функціонування масової двомовності в соціальних умовах сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Білінгвізм, будучи соціальним породженням, залежить від цілої низки соціально-побутових, етнокультурних, геополітичних, демографічних, соціально-територіальних, соціально-економічних, професійно-правових, соціально-статусних, дидактичних та інших проявів соціального буття суспільства. Вплив різних соціальних екстралінгвістичних чинників і широке коло потреб спілкування в етнічному колективі визначають характер і умови взаємодії мов та різноманітність форм білінгвізму.

Розбіжності, які існують у поглядах учених (Л. Щерба, В. Виноградов, Є. Верещагін, С. Семчинський та ін.) на питання узагальненої типології білінгвізму, пов'язані насамперед із різними вихідними позиціями і критеріями типологізації. Так, наприклад, тип білінгвізму, що характеризується автономністю співіснування двох мовних систем, позначається різними термінами, а саме: «безпосередній», «чистий/ідеальний», «координативний». Тип білінгвізму, що характеризується підпорядкуванням однієї мовної системи іншій – термінами «опосередкований», «корелятивний», «субординативний». Це є наслідком того, що в межах різних підходів (зокрема в лінгвістичному та психолінгвістичному) характеристики ознак білінгвізму за особливістю взаємозв'язку двох мов у свідомості й практиці мовного спілкування індивіда відзначаються, з одного боку, певними протиставленнями, з іншого – вони не підлягають жорсткому структуруванню. Це підтверджує думку Л. Щерби про існування пере-

хрещення різних підходів і процесів у класифікації типів білінгвізму та його проміжних форм [2, с. 215-216], що можна пояснити тим, що у вирішенні цієї проблеми беруть участь дослідники багатьох суміжних із лінгвістикою галузей наукового знання.

Найбільш ґрунтовна узагальнена типологія білінгвізму була запропонована М. Михайловим. В основу її покладені такі основні критерії: характер компонентів білінгвізму; ступінь оволодіння мовами (у класифікації Є. Верещагіна це критерій «кількість дій, що виконуються на основі даного вміння»); характер зв'язку білінгвізму з мисленням; ступінь поширеності; метод поширювання; час оволодіння; спосіб оволодіння; форма функціонування білінгвізму [3].

Білінгвізм у соціолінгвістичному (соціальному) аспекті передбачає використання колективом людей двох мов як засобу спілкування для досягнення взаєморозуміння у двомовному середовищі, тобто члени певного колективу володіють уміннями і навичками використовувати дві мови в основній функції – комунікативній. Мова йде про масовий або соціальний білінгвізм. Для створення типології соціального білінгвізму необхідно чітко визначити критерії, які мали б свій власний соціолінгвістичний статус.

До соціолінгвістичних чинників, що визначають співвідношення між мовами та їх різновидами, що взаємодіють в умовах білінгвізму, відносять: офіційний статус мов, їх генетичну близькість, поширеність кожної з них, їх соціальні функції і сфери застосування, культурну вагу кожної з мов, особливості процесу акультурації, втручання політичних сил, економічну та політичну залежність місцевого населення від зовнішнього світу [4, с. 16] тощо.

Дослідник соціального білінгвізму Х.Багіроков визначає такі фактори, які зумовлюють виникнення і розрізнення його типологічних ознак: 1) наявність двох і більше націй, народностей і їх представників на даній території або в даному колективі; 2) наявність двох мов, що служать засобом спілкування людей; 3) наявність різних демографічних і соціальних груп; 4) спосіб опанування другою мовою індивідом, колективом, групою людей, народом; 5) напрям дії контактуючих мов у певній двомовній спільності людей; 6) ступінь охоплення носіїв одного народу тим чи іншим типом двомовності; 7) ареал поширення двомовності [5].

Деякі дослідники при визначенні типів соціального білінгвізму враховують критерій «активність-пасивність володіння другою мовою» («нормативність-ненормативність білінгвізму» у Т. Бертагаєва; «ступінь засвоєння другої мови» у О. Потєбні). На переконання Х. Багірокова, ці критерії дозволяють розглядати білінгвізм як суто лінгвістичний феномен, а не соціолінгвістичний [5]. Дійсно, розглядаючи своєрідність вияву масового білінгвізму, іноді важливо враховувати і ступінь оволодіння мовами, але, ми підтримуємо точку зору Х. Багірокова, що включати цей критерій до типології соціального білінгвізму не правомірно.

Отже, для типологізації соціального білінгвізму потрібно визначити критерії, які дають можливість визначити його типи і підтипи з погляду виникнення, розвитку і особливостей вияву в певному су-

спільстві. Для цього ми відбрали такі основні критерії (результати представлено у таблиці 1):

1) За ступенем поширеності (охоплення носіїв) білінгвізм розподіляють на індивідуальний, груповий, масовий (за класифікацією Т. Бертагаєва), загальнонародний, територіальний та білінгвізм певного прошарку суспільства (за класифікацією Ю. Дешерієва). Оскільки сім'я являє собою соціально-демографічну одиницю у структурі суспільства, Х. Багіроков запропонував доповнити цю низку різновидів ще одним – сімейним [5, с. 83].

2) За характером спрямованості контактуючих мов білінгвізм розподіляється на односторонній і двосторонній типи. Односторонньої спрямованості набуває мовна ситуація, у якій один комунікант володіє двома мовами, а другий – тільки однією із цих мов. При двосторонньому типі обидва учасники міжкультурного діалогу володіють двома мовами. Залежно від ситуації та бажання співрозмовників як інструмент комунікації може бути обрана будь-яка із двох мов.

3) У залежності від способу опанування другою мовою у більшості існуючих типологій розрізняють контактний, неконтактний і комбінований типи білінгвізму. Контактний білінгвізм є результатом спільного проживання двох народів або їхніх частин (даний тип притаманний країнам, розташованим на пострадянській території). Неконтактний білінгвізм виникає, коли між двома народами контакт відсутній. У цьому випадку оволодіння мовою відбувається завдяки спілкуванню з представниками народу, що мешкає на території іншої країни, або шляхом вивчення чужої мови у навчальних закладах. Комбінований тип передбачає, що процес оволодіння двомовністю здійснюватиметься паралельно, тобто вивчення другої мови одночасно поєднується із безпосереднім спілкуванням із носіями цієї мови. Таке вивчення мови є найбільш продуктивним і глибоким.

4) За ступенем екстенсивності розрізняють обмежений або частковий і поширений або повний типи білінгвізму. Обмежений/частковий такий різновид білінгвізму, коли двома мовами володіють певні прошарки суспільства чи окремі носії мови. У свою чергу обмежений білінгвізм можна розподілити на такі підтипи: культовий, професійний, віковий, індивідуальний. Поширений/повний – різновид білінгвізму, коли за певних історичних, соціально-економічних, політичних умов двома мовами володіє вся або більша частина населення певної країни (наприклад, пострадянській країни, де російська мова залишається постійною складовою мовної ситуації).

5) За місцем (територією) поширення прийнято розрізняти регіональний (дві і більше мов співіснують на обмеженій за адміністративно-державним або географічним принципом території, населеній двома і більше народами, кожен із яких має свою мову і користується у повсякденному спілкуванні тільки або переважно нею) і державний білінгвізм (населення певної країни володіє двома мовами, які визнані в цій країні офіційними, наприклад, в Канаді – англійська, французька; в Фінляндія – фінська, шведська). Х. Багіроков запропонував ще розрізняти білінгвізм міста та білінгвізм сільської місцевості [5].

6) За характером компонентів білінгвізму розрізняють однорідний і неоднорідний типи. Цей

Узагальнена типологія соціального білінгвізму

№	Критерії	Типи	Підтипи
1.	За ступенем поширеності (охоплення носіїв)	індивідуальний	професійний
		сімейний	
		груповий	
2.	За характером спрямованості контактуючих мов	масовий/соціальний:	загальнона-родний територіальний
		односторонній	
3.	За способом опанування другої мови	двосторонній	
		контактний	
4.	За ступенем екстенсивності	безконтактний	
		комбінований	
		поширений/повний	
5.	За місцем (територією) поширення	обмежений/частковий:	культовий професійний віковий індивідуальний
		білінгвізм державний	
6.	За характером компонентів	білінгвізм регіональний	
		білінгвізм міста	
		білінгвізм села	
7.	За характером компонентів	однорідний	
		неоднорідний	
8.	За статусом компонентів	горизонтальний	
		вертикальний	
		діагональний	
9.	За методом поширювання	добровільно вивчений	
		нав'язаний/примусовий	
10.	За умовами формування	природний/стихійно засвоєний	
		штучний/спеціально вивчений	
		синтезований	
11.	За ступенем активності вияву	високий	
		середній	
		низький	
12.	За характером використання у різних сферах життєдіяльності	чистий	
		змішаний	
13.	За віком оволодіння другою мовою	ранній/дитячий	
		пізній/дорослий	
14.	За формою функціонування	усний	
		письмовий	
15.	За часовим чинником	двоєдиний	
		тривалий	
		тимчасовий	

Критерії типологізації соціально співвіднесеного білінгвізму можуть доповнюватися в залежності від потреб вирішення конкретних завдань дослідження

критерій передбачає генетичну спорідненість чи неспорідненість мов, що вступають у взаємодію. До однорідного типу відносять взаємодію генетично споріднених мов (наприклад, тільки слов'янські або тільки тюркські), до неоднорідного типу – генетично неспоріднених мов (наприклад, білінгвізм українсько-татарський, українсько-англійський).

7) За статусом компонентів білінгвізму розрізняють такі типи: горизонтальний (рівноцінне використання двох різних мов, які мають однаковий статус в офіційному і культурному житті суспільства, так само як і в сім'ї), вертикальний (передбачає використання літературної мови поряд із спорідненим їй діалектом, це те ж, що і диглосія) і діагональний (використання стандартної літературної мови поряд із неспорідненим їй діалектом).

8) За методом поширювання розрізняють добровільно вивчений і насильно нав'язаний або примусовий типи білінгвізму. Добровільно вивчений і примусовий типи білінгвізму виникають переважно в одномовному суспільстві для встановлення мовних посередницьких контактів між власною й чужою культурою. Примусовий, нав'язаний насильницьким шляхом – цей тип має місце при захопленні чужих територій, при насильницькому насажденні релігії серед підкорених народностей, а також у деяких сучасних багатонаціональних державах, де спостерігається витіснення місцевих мов із багатьох сфер суспільного життя (наприклад, США, Пакистан, Іран).

9) За умовами формування білінгвізму розрізняють такі типи – стихійно засвоєний і спеціально вивчений. Є. Верещагін стихійно засвоєний білінгвізм позначає терміном «природний», спеціально вивчений – терміном «штучний» і пропонує вирізняти ще третій тип – «синтезований», становлення якого відбувається одночасно в природних і штучних умовах [6]. Саме ці терміни набули традиційного вжитку.

10) За ступенем активності вияву можна виокремити високий, середній і низький типи білінгвізму. Наприклад, ступінь активності вияву російсько-української двомовності мешканців російськомовного регіону Донбасу: високий ступінь властивий перш за все інтелігенції, діячам культури, науки, мистецтва й літератури, журналістам, студентам. Середній ступінь властивий основній частині жителів міст і селищ міського типу. Низький ступінь вияву властивий, у першу чергу, сільському населенню, дітям дошкільного віку й учням початкових класів україномовних сіл. Низький ступінь вияву має також неконтактний тип білінгвізму з другою іноземною мовою (англійською, французькою, німецькою та ін.), властивий невеликій кількості білінгвів цього регіону, переважно фахівцям, інтелігенції, студентству.

11) За характером використання у певних соціально-побутових сферах життєдіяльності А. Карлінський запропонував визначати термінами «чистий» і «змішаний» типи білінгвізму. Чистий – передбачає використання у кожній сфері суворо по одній мові, наприклад, одна мова на роботі, друга – вдома. Змішаний – передбачає використання мов по черзі, незалежно від місця й умов продукування мовлення, іншими словами, впереміж [7].

12) Залежно від вікової стадії оволодіння другою мовою розрізняють ранній та пізній типи білінгвізму. У педагогічному аспекті вивчення білінгвізму

(в межах якого займаються виявом вікових особливостей для найкращого досягнення педагогічної мети) за цим критерієм відповідні типи позначають термінами «дитячий» і «дорослий».

13) За формою функціонування білінгвізм може бути: усним, що передбачає використання розмовної мови; письмовим, що включає знання азбуки, навичок письма, володіння граматичними правилами; двоєдиним, що поєднує обидві форми функціонування мови.

14) За часовим чинником розрізняють такі типи: тривалий (дві мови паралельно виконують комунікативні функції у межах одного суспільства протягом декількох століть) і тимчасовий (термін володіння двома мовами скорочується до одного покоління, потім одна з паралельно наявних мов перестає використовуватися в жодній комунікативній сфері, і мовець, через брак спілкування, втрачає навички володіння цією мовою).

Існують ще й додаткові критерії типологізації соціального білінгвізму, які використовуються дослідниками для вирішення конкретних завдань дослідження, як наприклад, розрізнення контактного (завичай передається із покоління в покоління) і дистантного (переважно властивий мовленню емігрантів) [8] типів білінгвізму тощо. Використовуючи одночасно декілька критеріїв і параметрів (ком-

біаторну методик) для класифікації соціального білінгвізму, можна визначати своєрідні форми його вияву, наприклад: сімейний двосторонній контактний білінгвізм; груповий односторонній комбінований білінгвізм; загальнонародний двосторонній комбінований білінгвізм та ін.

Висновки. Білінгвальні комунікації – явище соціальне, тому трансформації соціального простору на індивідуальному, масовому чи глобальному рівнях створюють нові форми і типи білінгвізму. Відповідно, зміст, ємкість, масштабність, варіативність соціальної типології білінгвізму є прямим наслідком соціальних змін територіальної спільності. Спостережувана термінологічна неупорядкованість у визначенні типів білінгвізму та його проміжних форм пояснюється перехрещенням різних процесів і підходів до вирішенні цієї проблеми.

Спираючись на існуючі в науковій літературі розробки типології білінгвізму, ми спробували узагальнити, уточнити і доповнити типологічні ознаки соціального білінгвізму у вигляді типології, яка не претендує на вичерпну повноту класифікації.

Уточнена типологія основних типів соціального білінгвізму дозволить у подальшому більш повно визначати своєрідні форми вияву масової двомовності в соціальних умовах сучасного українського суспільства.

Список літератури:

1. Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления [Текст] / Т. А. Бертагаев // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 82-88.
2. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.
3. Михайлов М. Двуязычие в современном мире: учеб. пособие / М. Михайлов. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 1988. – 72 с.
4. Швейцер А. Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы / А. Швейцер. – М.: Книжный дом «ЛАНРИКОМ», 2012. – 176 с.
5. Багировов Х. З. Билингвизм: теоретические и прикладные аспекты (на материале адыгейского и русского языков): Монография. Майкоп: Изд-во АГУ, 2004. – 316 с.
6. Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (Билингвизма) / Е. М. Верещагин. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 162 с.
7. Карлинский А. Е. Основы теории взаимодействия языков / А. Е. Карлинский. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 181 с.
8. Вусик Г. Типологія станів мовної ситуації в Центрально-Східній Україні в першій половині ХХ століття: [монографія] / Г. Л. Вусик. – Донецьк: Юго-Восток, 2007. – 203 с.

Мацнева Е.А.

Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ СОЦИАЛЬНОГО БИЛИНГВИЗМА

Аннотация

Освещаются различия в подходах к типологии билингвизма, связанные прежде всего с различными исходными позициями и критериями типологизации. С целью уточнения и дополнения типологии социального билингвизма предлагается систематизированная совокупность его основных типологических признаков, что послужит терминологической базой для исследований своеобразия форм проявления массового билингвизма в условиях определённого общества.

Ключевые слова: типология, критерии типологизации, типология билингвизма, социальный билингвизм, виды социального билингвизма.

Matsneva Ye.A.

Donetsk National University of Economics and Trade
named after Mykhaylo Tugan-Baranovsky

SOCIAL BILINGUALISM TYPOLOGY PROBLEM

Summary

Differences in the approaches to typology of bilingualism related to different primary positions and criteria of classification are highlighted. In order to clarify and amplify the social bilingualism typology, the author supplies the systematized body of its essential typological features, which will constitute a term base for diversity of mass bilingualism appearance forms in a certain society research.

Keywords: typology, classification criteria, typology of bilingualism, social bilingualism, types of social bilingualism.